

پیشینه مهرپرستی و نیایشگاه مهر و رجوى مراغه

نادره شجاع دل*

نسیم علیبور **

اشاره

خطه‌ی آذربایجان که در شمال غرب سرزمین پهناور ایران واقع شده است به دلیل پیشینه‌ی تاریخی و طبیعت کوهستانی خود مجموعه‌ی ای از زیباترین نمونه‌های معماری صخره‌ای را در خود جای داده است که شامل معابد مهری، آرامگاه‌های مادها، قلمه‌های تمدن اورارت و ... می‌باشد.

معبد مهر و رجوى مراغه، قدماگاه آذرشهر و ایاض نیر اردبیل از مهمترین مهربانه‌های شناخته شده ایران می‌باشند که در شمال غرب کشور واقع شده‌اند. این نوشتار به معرفی معبد مهر و رجوى مراغه و پیشینه مهرپرستی می‌پردازد.

الف - موقعیت جغرافیایی

روستای ورجوى (Varjovi) در ۶ کیلومتری جنوب شرقی مراغه واقع شده و در ۲۰۰ متری جنوب غربی روستای فوق گورستان بزرگ و قدیمی با سنگ قبرهایی متعلق به قرن دهم هجری وجود دارد. در کنار گورستان نهر بر آبی جاری است و در جوار آن و در کنار یک درخت نارون کهنسال معبد صخره‌ای ورجوى واقع شده است. این بنا درست روی روی روصدخانه خواجه نصیر الدین طوسی واقع شده به گونه‌ای که روصدخانه هنگام خروج از بنا قابل رویت است.

* این بنا معبدی است که به تمامی در عمق زمین کنده شده و جز ورودی دالان مانند سراییب مقابلش راه دیگری نداشته است. وجود اطاق‌ها و واحد های مختلف در پیرامون تالار بزرگ و وسعت قابل توجه تالار حاکی از آن

* کارشناس ارشد معماری - عضو هیئت علمی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

** کارشناس ارشد مرمت اینیه - مدرس دانشگاه

است که این مجموعه یکی از بزرگترین معابد مهری به شمار می رفته است.^۱

این مجموعه در سال ۱۳۵۶ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است . کروکی نیایشگاه مهری ورジョی که در سال ۱۳۵۳ توسط دکتر ورجاوند تهیه گشته است.

ب - پیشینه‌ی تاریخی مهر پرستی و معابد مهری

مهر پرستی آیین کهن آریاییهاست و حتما قبل از هجرت آنها به ایران و هند یعنی قرنها پیش از آیین زرتشت رواج داشته است . سرود «مهریشت» در اوستانیز مؤید این نکته است که زرتشت پیامبر نیز آیین مهر را مقدس میدانسته ولی این دو آیین از هم تمایزند.^۲

در آیین مهر ، مهر تنها نماینده خدای جهان هستی محسوب می شده و نماینده او در زمین و آسمان تنها مهر یا خورشید بوده است و فرشگان او هفت سیاره بوده اند . داستان آب حیات که در غاری ظلمانی می باشد و گویند هر کس از آن آب بخورد عمر جاویدان می یابد ، غار های مذهب مهررا به خاطر می آورد.^۳

به نظر می رسد که روحانیون آیین مهر ، دانش و گفتار خود را بصورت سمبلیک ادا کرده اند که اغیار از اسرار ایشان مطلع نگردند . مهر پرستان روز تولد مهر را جشن می گرفتند . در مذهب مهر ، چهار عنصر آب ، باد ، خاک و آتش مقدس بوده اند ، بر مهر یا میترا نماز می خوانند و نیز او را مهریان و بخشندۀ نیرومند می دانسته اند . مهر پرستان معتقد بودند که مهر از میان صخره ای بیرون آمده و با شمشیر خود گاو را کشته است و بعد از کشتن گاو تیری به یک صخره زده و آب از آن جاری شده است . لذا در تمام مهرابه ها آب یا چشمه ای کوچک وجود داشته که آن را آب مقدس می گفته اند.^۴

۱. ورجاوند، پرویز: نیایشگاه مهری یا امامزاده معصوم ورジョی ، بررسیهای تاریخی ، شماره ۵ ، سال ۷

۲. پرویزی، ابوالقاسم: گزارش معبد مهر ورジョی.

۳. همان.

۴. همان.

یکی از ارکان آیین مهر پرستی بر شکست ناپذیر بودن و جاودانگی پدیده ها استوار بوده است. مهرپرستان معتقد بودند که خورشید شکست ناپذیر و جاودانه است و همین مسئله شکست ناپذیر بودن و جاودانگی است که آنان را به سوی تقدیس کوهها می رانده است. زیرا کوه خود بایدار و شکست ناپذیر و جاودانه است. از اینجاست که مهر پرستان عقیده داشتند که مهر از سنگ متولد شده، زیرا سنگ نیز شکست ناپذیر و جاودانه است. در هر حال مسئله جاودانگی در تمام فرهنگ میترا به چشم می خورد و از این جهت است که معماری صخره ای را می توان به مهرپرستان ایران نسبت داد، زیرا معماری صخره ای نیز جاویدان باقی می ماند.^۱ در اساطیر ایرانی آمده است که مهر از تخته سنگی بطور خارق العاده آفریده شد و بر همه چیز مسلط شده و با گاو مقدس زمین در آویخت و او را درهم شکست.

آیین مهر پرستی بعد ها در آغاز قرون اول میسیحی توسط مبلغین ایرانی و مخصوصاً سربازانی که در جنگهای ایران و روم شرکت داشتند در امپراطوری روم اشاعه یافت و تمامی جنوب اروپا را فرا گرفت، این آیین تا اوآخر قرن چهارم میلادی در اروپا وجود داشت و بالاخره مغلوب دین مسیح گشته و در قرن پنجم میلادی نابود گردید.^۲

در شهر روم در حدود یکصد غار مهری بیدا شده است^۳ نظریه چنین غار هایی در دیگر کشور های اروپایی نیز بسیار یافته شده است. در این غار ها صورت میترا در حالیکه مشغول کشتن گاو مقدس است روی جداره سنگی غار ها حک شده است. همچنین در نقش برجهه های معابد میترایی اروپایی دو فرشته در کنار پیکر گاو کش دیده می شوند که مشتعله ای در دست دارند. یکی از آنها مشعل را رو به پایین و دیگری مشعل را رو به بالا گرفته است که نماد های طلوع و غروب خورشید به شمار می روند^۴ در سطور بعد با بررسی پلان نیایشگاه مهر ورجوی خواهیم دید که یکی از آنقه های مدور گنبدی شکل روبرو به بالا و دیگری رو به پایین تعابیل دارند)

۱. همایون، غلامعلی؛ معماری ایران، فلسفه معماری صخره ای و مترکز در روستای میمند کرمان ص ۸۷.

۲. ورمازن، مارتون؛ آیین میترا، ترجمه بزرگ نادرزاده، تهران، انتشارات دهدزا، ۱۳۴۵.

۳. ورمازن، مارتون؛ آیین میترا، ص ۴۶.

۴. احمدی، سعید؛ معماری مساجد صخره ای در ایران، مسجد شماره ۵۱، ص ۴۲.

اتاق‌های ضلع شرقی و غربی تالار مرکزی) این وضعیت بی ارتباط با مفهوم طلوع و غروب خورشید در مذهب مهرپرستی نیست.

در نزدیکی غارهای مهرپرستی می‌باشد رودخانه‌ای جریان داشته باشد. گاهی اوقات که مقتضیات مکانی اجازه نمی‌داد مهرابه‌ای صخره‌ای در دل کوه تعبیه نمایند، مهرابه‌ای با مصالح ساختمانی معمولی می‌ساختند و در این امر دقت می‌شد که معبد سیمای غارداشته باشد. نتیجه این شد که تا حد امکان مهرابه‌ها زیر زمینی ساخته می‌شدند. اما غار نشانه گبده آسمان است و به همین علت طاق مهرابه‌ها معمولاً محدب و مزین به ستاره‌هایی است.^۱

ج - پیشینه‌ی تاریخی معبد مهرورجوی

با استناد به «مطالعات علمی»^۲ انجام یافته این مجموعه با توجه به واحدهای مختلف آن و حالت غار مانندش به یک معبد مهری شباهت دارد و قدمت آن احتمالاً به دوره اشکانیان می‌رسد. ولی کتیبه‌های حجاری شده بنا متعلق به زمانی است که این نیایشگاه بعنوان خانقه و زاویه مورد استفاده اهل تصوف قرار گرفته است (قرن هشتم ه - ق)

مشخصه معماری صخره‌ای تا دوران هخامنشی سطوح مسطح و راست گوشه بدون خطوط منحنی چه در درگاهها و چه در پوشش سقفها می‌باشد و این همان نکته‌ای است که ما را به پیشینه‌ی معبد مهرورجوی و به دوره‌ی اشکانی‌رهنمون می‌شود. فضاها و عناصر خمیده و بیز هستند که در مقطع تاریخی اشکانی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از دلایل تغییر فرم عناصر معماری از مسطح به خمیده را می‌توان حاصل پیشرفت معماری به خصوص پیشرفت ایرانیان در ایجاد پوشش طاقها با استفاده از مصالح متداولتر و بدون احتیاج به چوب و به خاطر دوام بیشتر آن دانست که از دوره پارت این تغییر بصورت چشمگیر دیده می‌شود.^۳

۱- همایون غلامعلی: معماری ایران، ص ۸۷

۲- ر.ک. به ورمازن، مارتون: این میترا، ۱۳۴۵.

۳- گیرشمن، رومن: هنر ایران در دوره پارت و ساسانی، ترجمه پدرام فرهوشی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۰، ص ۲.

مقایسه معبد مهرورجی با دو نمونه مشابه خود نیایشگاه ابادر و نیایشگاه قدمگاه این امر را محقق می‌گرداند که این سه بنا به لحاظ طبیعی، فرم پلان و فضای داخلی اشتراکهای انکار ناپذیری دارند. هر سه این موارد در سنگ آهک نه چندان سخت و در منطقه کوهستانی و دور از سرو صدا و در مکان پاکی چون کوه کنده شده اند. نمونه های بارز و مشخص اینگونه معماری را می‌توان در دیگر نواحی ایران و جهان سراغ گرفت. پلان مدور با فضایی گنبدی شکل را می‌توان به عنوان یک فضای متداول آینین مهر پرستی به شمار آورد. چرا که این مکانها حتی در بعضی جاها تام خود را بصورت مهرآوا، مهر آباد و مهریا حفظ کرده‌اند.^۱

با ید اذعان کرد که میترایسم در ایران در شیوه های خود باستی تقاوتهایی با دیگر سرزمینهای از جمله اروپا داشته باشد. زیرا که شیوه اجرای مراسم مذهبی در هر منطقه رنگ و بوی فرهنگ و سلیقه مردم آن را به خود می‌گیرد. اما اینها با هم اشتراکهایی نیز داشته اند. در دوره اسلامی بویژه در قرون ششم تا هشتم هجری به معماری صخره‌ای توجه خاصی شده و از آثار باقیمانده از روزهای گذشته مجدد استفاده شده است. برای این مسئله دو دلیل عمدۀ ذکر شده است:

- ۱- عرقاً و مشایخ برای عزلت گزینی و تهدیب نفس و به تبعیت از غار گزینی پیامبر اکرم (ص) به غارهای طبیعی و مصنوعی روی می‌آوردند. عرقاً و صوفیان معروفی سالیان درازی در مغارات به سر برده اند که در کتب مختلف شرح حالشان آمده است به طوریکه در تاریخ فرقه ای از صوفیان موسوم به «اشکفتیه» وجود داشتند که در شکاف کوهها و معارات زندگی می‌کردند (کیانی، تاریخ خانقاہ در ایران ص ۸۶) به این علت اینان به نام اشکفتیه یا شکفتیه معروف شدند که در بعضی جاها معماری صخره‌ای و غار های موجود در کوهها را اشکفتیه می‌نامند.
- در ایشان صوفیه از تمام آثار کنده شده در دل صخره و بویژه معابد استفاده کرده اند. صاحب روضه الجنان می‌نویسد :

۱. جنیدی، فریدون: مهر ایرانی، فروهر، شماره های ۵ و ۶، ۱۳۶۲.

« در بعضی کتب معتبره مسطور است که مستحب است به مساجد قدیمه و صوامع و خلوات اکابر و اولیا رفتن و به صدق توجه از آنجاها فیض گرفتن از انزوای حضرت پیامبر اکرم (ص) ».^۱

۲- در تاریخ یمینی نکته ای وجود دارد که نشانگر گسترش معماری صخره ای و توجه به آن از قرن ششم هجری به بعد است. در این کتاب نقل شده است که در سال ۵۸۲ هجری وحشت عظیمی بر مردم مستولی شده بود مبنی بر اینکه موسم قیامت در این سالها خواهد بود و طوفان عظیمی سراسر زمین را فرا خواهد گرفت چرا که از پیامبر اکرم (ص) پرسیده بودند : معنی القیامه چیست و چند بار مراجعت کردند و همین جواب را دادند . زیرکان در این لفظ تاصل کردند و به حساب جمل انداختند و از حروف این کلمه ۵۸۲ عدد حاصل شد و این عدد موافق احکام نجومی و عدد سالهای هجری امد و خیالها بدین سبب مستحکم شد و بسیار کس از اهل تمیzo اصحاب نعمت و ثروت اندیشه بر آن گماشتند که در غارها مسکن و ماوا گیرند . بعضی آنها می خواستند و در مسابر و مداخل زمین جایهای حصین ترتیب دادند . (جز فارقانی ، ترجمه یمینی ص ۴۲۰ و ۴۲۱)^۱

معبد مهر ورجوی نیز از قرن هشتم هجری همانند دیگر معابد صخره ای به وسیله‌ی فرقه‌های صوفیه بعنوان خانقاہ و عزلتگاه استفاده شد و تغییرات زیادی در جداره‌های آن بوجود آمد که از جمله آنها نقوش دوران اسلامی و کتبیه‌های شامل آیات قرآن است . از این دوره به بعد معبد مهر ورجوی به نام امامزاده معصوم و یا زیارتگاه ملا معصوم ورجوی نامیده شده است . و اهالی آن را بعنوان یکی از صحابه و اولیا قبول دارند .

د- معبد مهر ورجوی

این مکان دارای ورودی بزرگ ، تالار بزرگ ، سه اطاق مدور گنبدی شکل ، فضای اصلی معبد با پلان مدور و اتاق دیگری با پلان مریع می باشد .

۱. احمدی، سعید: معماری مساجد صخره ای در ایران ، مسجد شماره ۵، ص ۴۲ و ۴۳ .

ورودی

ورودی بنا شامل راهروی پهنی است که با شیب متوسط درسنگ کنده شده است. عرض راهرو در قسمت جلو $\frac{7}{2}$ متر و در انتهای $\frac{1}{2}$ متر و عمق قسمت سر پوشیده آن حدود $\frac{4}{7}$ متر است. البته در خاکبرداری های اخیر در سال ۱۳۸۱ $\frac{8}{2}$ در بخش ورودی پله هایی مربوط به دوره ایا خانی پدیدار شد که معلوم گشت سطح شیدار به مرور زمان بوجود آمده است. در انتهای این فضای، ورودی دیگری به عرض $\frac{1}{8}$ متر در سنگ کنده شده است که با عبور از آن می شود به محوطه ای وسیع و بزرگ تالار مرکزی وارد شد بر روی جرز سمت چپ ورودی مستطیل شکل نقش حجاری شده ای شبیه گل و برگ وجود دارد. ولی با توجه به نوک و انتهای آن می توان این نقش را شبیه به مار دانست. طرحی که نظیر آن را در برخی از حجاری های ستایشگاه های مهری موجود در روم، واتیکان و رومانی شاهد هستیم.

پلان و برش معبد مهر ورجوی

تاریخ برداشت ۱۳۸۱

تالار مرکزی و اتاقهای جانبی

با عبور از در واقع در انتهای ورودی وارد فضای تالار مرکزی می شویم ابعاد این فضا $\frac{12\times 6}{2}$ متر می باشد. از گوشه شمال شرقی این تالار وارد اطاق مدوری با سقف گنبدی به قطر $\frac{5}{2}$ متر می شویم که تمامی آن در سنگ کنده شده است.

در ضلع روبروی ورودی تالار مرکزی (در ضلع جنوبی) ورودی دیگری وجود دارد که به محوطه اصلی معبد یا امامزاده وارد می شود. این ورودی شامل دو پله و یک صفحه به ابعاد $\frac{2}{1} \times \frac{3}{3} \times \frac{3}{3}$ متر است. پس از آن با عبور از یک ورودی مستطیل شکل دیگر می توان به محوطه اصلی معبد وارد شد.

و اما در محوطه تالار مرکزی و در اصلاح شرقی و غربی فرورفتگی های وجود دارد که فرورفتگی ضلع شرقی نیم دایره و فرورفتگی ضلع غربی به شکل ذوزنقه می باشد. از انتهای هر

دو فرورفتگی می شود به وسیله راهرویی به دو اتاق با پلان دایره شکل وارد شد . پلان این دو اطاق یکی متمایل به بالا و دیگری متمایل به پایین است و همانگونه که در سطور قبل آمد این می توانند نمادی از طلوع و غروب خورشید باشد . در بررسی هایی که دکتر ورجاوند در سال (۱۳۵۳) به عمل آورده اند مقابل فرورفتگی سمت شرق را به وسیله سنگهای لاشه تیغه نموده اند . لذا در کروکی دکتر ورجاوند پلان اطاق ضلع شرقی وجود ندارد سقف اطاق ضلع شرقی مشابه دخمه رصد خانه مراغه است^۱ و فاقد هر گونه تزئیناتی است ولی اطاق ضلع غربی دارای تزئینات کنده کاری شده است و نسبت به اطاق قبلی کار بیشتری روی آن صورت گرفته است . در دیوار ضلع غربی تالار مرکزی کتیبه ای به خط ثلث کنده شده است که بیشتر آن فرو ریخته است و این بنا متعلق به دوره اسلامی است (قرن هشتم هـ - ق) . باقیمانده کتیبه کلماتی از آیه شریفه ۱۲۹ سوره آل عمران را در بردارد و قسمتهایی از کتیبه فوق که قابل خواندن است به شرح زیر می باشد :

« ... سحرأ و الله ملك السموات والارض يغفر لمن يشاء و ... يعذب من يشاء والله غفور رحيم
كان الله ... » ... و كان الله بما تعلمون خيرا ... » ... و الرسول ... »
ترجمه فارسي : هر چه در آسمانها و زمین است همه ملك خداست هر که را خواهد بخشد و
هر که را خواهد عذاب کند و خدا بسیار بر خلق أمرزنده و مهربان است ...

فضای اصلی معبد و بقیه گنونی

پس از عبور از ورودی ضلع جنوبی تالار مرکزی وارد محوطه ای اصلی معبد یا امامزاده می شویم . فضایی با پلان دایره ای شکل به قطر ۵/۹ متر با محراب در ضلع جنوبی که البته شباهتی به آنچه که مهرابش می نامند ندارد و تقریباً صدرنشین معبد است که مانیز مجازاً مهراب اطلاقش می کنیم .

۱. پایانی کهن، هوشنگ: پژوهه هنر و تاریخ پیش از اسلام ایران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، ص ۵۳

پلان مهراب فوق مستطیلی به ابعاد $۲/۶ \times ۲/۳$ متر و با سقف کاو و هلالی شکل میباشد که در این قسمت هیچ گونه تزئیناتی به چشم نمی خورد در قسمت شرقی این فروفتگی یک فروفتگی دیگری به ابعاد ۱۰×۶ سانتیمتر وجود دارد که فقط یک نفر، آن هم نشسته در آن جا می گیرد. هیچ نوع تزئیناتی به چشم نمی خورد و به احتمال قوی فردی که بزرگ معبد بوده لباس یا نذورات مردم را در آن قسمت می گذاشته است.

سقف اصلی یا قدیمی فضای گنبد سنگی بوده است که در حال حاضر فرو ریخته و به جای آن گنبدی کم خیز و عرقچینی از آجر دیده می شود. دیوار های جانبی این قسمت به ارتفاع دو متر سنگ صاف و حجاری شده می باشد از آنجا به بعد با طاق گنبد بصورت سه دوره که دوره دوم و سوم آن قطار بندی بگونه مقرنس دارد، ایجاد شده است^۱ در میانه ای این فضای دایره ای شکل قبری اسلامی وجود دارد که به قبر امامزاده معصوم یا ملا معصوم شهرت دارد و هم اکنون نیز توسط اهالی زیارت می شود.

وجود اطاقها و واحد های مختلف در پیرامون تالار بزرگ و وسعت قابل توجه تالار حاکی از آنست که این مجموعه یکی از بزرگترین معابد مهری به شمار می رفته است که در آنجا قسمتهایی چون محل تعویض لباس روحا نیون، محل تعلیم گروندگان به آیین مهر، محل فعالیتهای علمای مذهب مهر و بالاخره محل برگزاری مراسم با شکوه خاص مهر پرستان بوده است.^۲

فضای مریع شکل مجموعه

در فضای شرقی ورودی اصلی مجموعه اطاقی با پلان مریع شکل قرار دارد که از یک گوشه به فضای ورودی مجموعه و از گوشه جنوب غربی به اطاقی مدور راه دارد که از طریق این اطاق نیز به محوطه ای تالار مرکزی می توان وارد شد(شرح اطاق فوق در قسمت قبل آمده است). این اطاق با پلان مریع شکل به ابعاد ۱۰×۱۰ متر فضایی با ظواهر اسلامی است که یک ستون

۱- ورجاوند، پرویز: نیویشنستاد مهری یا ایام زرتشته معموسوم ورجوی، بررسیهای تاریخی، شماره ۷، سال ۷.
۲- همان.

صخره ای هشت گوش به قطر ۵ متر در مرکز آن قرار دارد . در بدنه این جرز طاقجهه های کوچک حجاری شده وجود دارد که بیشتر آنها در زمین مدفون است و از چهار طرف این جرز قوسهایی زده شده که سبب ایجاد چهار فضا را شده اند در میان این چهار فضا روزنه هایی به چشم می خورد . توضیح اینکه سقف این قسمت تقریباً تخت بوده و مانند تالار قوسی نمی باشد . در ضلع جنوبی اطاق فوق طاقجهه هایی تعییه شده است این فضا احتمالاً محل جمع شدن دانش آموختگان بوده و یا بعنوان کلاسهای درس استفاده می شده است .^۱

اصطبلهای

بر فراز بام مجموعه می توان بخش دیگری از ملحقات بنا را تشخیص داد که سقف آنها فرو ریخته و از خاک انباشته شده است ، از جمله به فضای اصطبلهایی که در شمال غربی اثر و به فاصله حدود ۵۰ متر از آن قرار گرفته اند می توان اشاره کرد . مدخل اصطبلهای دهانه غاری است که به زیرزمین منتهی می گردد . این فضا شامل سه دهليز با ۲۴ آخور است . با توجه به عدم وجود چنین فضاهایی در معابد مهری مشابه می توان این قسمت را منسوب به دوره اسلامی دانست .

گورستان

بر روی معبد زیرزمینی ورجوی گورستانی قرار گرفته که قدمت آن بنا به سنگ نوشته ها و کتیبه های موجود در آن به قرن دهم می رسد . این گورستان در طبقه فوقانی معبد زیرزمینی واقع است و هنوز هم مورد استفاده اهالی بوده و تنها گورستان دهکده محسوب می شود . در این محوطه گور های قدیمی وجود دارد که طبق سنگ نوشته ها قدمت آنها به قرن دهم و یازدهم می رسد . یکی از سنگ قبرها که نقش گرز و کمان و سپر بر روی آن حک شده تاریخ ۹۰۸ هجری دارد .^۲ این سنگ قبر به لحاظ نقوش و تزئینات مشابه با سنگ قبرهای دهکدهی قدیمگاه آذربایجان می باشد .

۱ - بایانی کهن، هوشنگ: پژوهه هنر و تمدن پیش از اسلام ایران ، دانشگاه آزاد اسلامی ، واحد تهران مرکزی، ص ۵۹

۲ - کامبخش فرد، گزارش معبد مهر ورجوی ، ۱۳۶۶ ، ص ۳

کتابنامه

- ۱- ورجاوند، پرویز: نیایشگاه مهری یا آمازاده معمصوم ورجوی، بررسیهای تاریخی، شماره ۵، سال ۷
- ۲- همایون، غلامعلی: معماری ایران، فلسفه معمار صخره‌ای و تمرکز در روستای میمند کرمان.
- ۳- کامبخش فرد، گزارش معبد مهر ورجوی، ۱۳۴۶.
- ۴- گیرشمن، رومن: هنر ایران در دوره پارت و ساسانی، ترجمه بهرام فرهوشی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۰.
- ۵- احمدی، سعید: معماری مساجد صخره‌ای در ایران، مسجد شماره ۵.
- ۶- احمدی، سعید: معماری مساجد صخره‌ای در ایران، مسجد شماره ۵۱.
- ۷- چنیدی، فریدون: مهر ایرانی، فروهر، شماره های ۵ و ۶، ۱۳۶۲.
- ۸- بابایی کهن، هوشنگ: پژوهه هنر و تمدن پیش از اسلام ایران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- ۹- ورمازرن، مارتون: آینین میترا، ترجمه بزرگ نادریزاده، تهران، انتشارات دهخدا، ۱۳۴۵.

مرکز تحقیقات کاپیویر علوم اسلامی